

A BÖLCSÉSZKAROK OKTATÓI ÉS AZ EGYETEMI PIAC SZERKEZETE A DUALISTA KORBAN (1867–1918)*

AHONI EGYETEMEK TÖRTÉNELMI SZOCIOLÓGIÁJA a legutolsó mintegy másfél évtizedben kezd visszatérni a dualizmuskori társadalomstatisztika által oly briliáns formában megnyitott útra, mely ugyan a kettős monarchiában egybeült is kialakult kutatói paradigmára támaszkodhatott (pl. a diákság nemzetiségi, felekezeti és rétegszerkezeti kötöttségeire irányuló kitüntetett figyelemmel) de amelyet a Kőrösiek és a Thirringek nemzedéke egész Európában páratlan minőségi szintre emelt, nem elhanyagolva az oktató személyzet összetételére vonatkozó információkat. Ezt a társadalomtörténeti forrás gyanánt egyedülállóan értékes adat- és tudáskincset a világháborúk közötti évtizedekben továbbfejlesztették, egészen a kommunista fordulat évéig. Ekkor azonban a radikális iskolai reform keretében drasztikus hagyománytörés állott be. Évekig semmifajta érdembeli publikáció nem történt a felsőoktatás közönségének vagy személyzetének tárgyában és az egyetemek működésében érdekeltekre irányuló kutatás a kommunista tabu néhány elemét (így a modern hazai értelmiségtörténetben oly lényeges vallási és nemzetiségi rekrutációs egyenlőtlenségek ignorálását) máig sem tudta kiheverni. Pedig az ilyen típusú munkálatok egyedülállóan gazdag források felett rendelkeznek a legtöbb intézményben bevezetett beiratkozási naplók, vizsgaprotokollok, végbizonyítványok, származási lapok, diplomás listák, stb. formájában, melyek rendre tartalmaznak olyan, az értelmiségi pályát meghatározó információs elemeket, melyekhez hasonló hasonló rendszerességgel csak a Kettős Monarchia egyéb tartományaiban található meg egyes kisebb s később kialakuló európai nemzetállamokon kívül (mint Észtország vagy Norvégia), máshol (pl. a Német Birodalomban, Oroszországban) sokkal ritkábban s Nyugat-Európában alig.

Részben ezeknek a forrásoknak újra-felfedezése és felhasználása révén a legutóbbi másfél-két évtizedben ismét megindultak nagyobb méretű egyetem- és értelmiségtörténeti kutatások,¹ közöttük némelyik – így a nyugati országokba irányuló diák-peregrináció vizsgálata – a nemzetközi tudományos piacon is kiemelkedően

* A tanulmány a Nagy Péter Tibor és jómagam vezette modernkori (1867 utáni) magyar diplomás népességre vonatkozó kutatások alapján készült, melyet a londoni Rothschild (Hanadiv) Foundation, a Középeurópai Egyetem Kutatási Alapja és a NKFP anyagilag támogatott.

¹ Lásd például a legfontosabbak között Andorka Rudolf (1979) „Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898–1942”, *Magyar statisztikai szemle*; Mazsu János (1997) *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914*, Social Science Monographs, Boulder, Colorado, Atlantic Research and Publications, Inc., Highland Lakes, New Jersey, Distributed by Columbia University Press, New York.

gazdag eredményeket hozott.² De – itt is a világháborúk közötti idők kitűnő hagyományát folytatva³ – újabb nagyobb monografikus vállalkozások indultak egyes főiskolák és egyetemek intézménytörténetének összefoglalására, melyek nemegyszer kitértek a diákság szociális jellemzőire is és a nevesebb oktatók pályájára.⁴ Ezeknek a munkáknak egyik közös hiánya, hogy rendre elhanyagolják az egyetemek működésének egyes, az oktatókkal kapcsolatos központi szociológiai és művelődéstörténelmi kérdéseit, pl. a tanári kar tagjainak társadalmi kiválasztását,⁵ képzési útját,⁶

- 2 Lásd Szögi László és munkatársai publikációit, nevezetesen a Magyarországi diákok egyetemjárása az Újkorban c. sorozatban (15 kötet 1994 óta). Ezek a kutatások elvben máris lefedik az osztrák és a német birodalomban, valamint Svájcban, Hollandiában, Angliában és Olaszországban főiskolai tanulmányokra beiratkozott magyarországi születésű vagy lakóhelyű diákság túlnyomó részét 1526 és 1918 között. Lásd még ugyanerre a legújabb publikációk között Szögi László (2004) *Budai, pesti és óbudai diákok külföldi egyetemjárása, I. 1526–1867*. Budapest Főváros Levéltára.; *Peregrinatio Hungarica, Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Hrsg. Márta Fata & Gyula Kurucz & Anton Schindling (2006) Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- 3 Lásd Szentpétery Imre (1935) *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. Budapest; Eckhart Ferenc (1936) *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935*. Budapest; Hermann Egyed-Artner Edgár (1938) *A Hittudományi Kar története*. Budapest; Györy Tibor (1936) *Az Orvostudományi Kar története 1770–1935*. Budapest; *A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem alapítása 300 éves évfordulójának jubileumi emlékkönyve*. (ed) Kornis Gyula (1936) Budapest; Zelovich Kornél (1922) *A m. kir. József Műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története*. Budapest.
- 4 Ütörő jellegűnek tekinthető e téren Varga Zoltán (1967) *A debreceni tudományegyetem története I. 1914–1944*. Debrecen. Lásd még *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. (ed) Sinkovics István (1970) Budapest.; Papp József (1982) *Hagyományok és tárgyi emlékek az Eötvös Loránd Tudományegyetemen*. Budapest; *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*. (ed) Sinkovics István (1985) Budapest; Szögi László (2001) *Az évszázados Universitas*. Budapest; *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*. (ed) Szögi László (2003) Budapest. (Lentebb Szögi László nevében ez a kötet kerül ismételt idézésre.) *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1635–1985*. (ed) Diószegi István (1989) Budapest; Lásd még *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karának története 1635–1985*. (ed) Prizster Szaniszló (1991) Budapest.
- 5 E tekintetben csak legutóbb született egy ambiciózus kutatási beszámoló a Világháborúk közötti idők egyetemi tanári karáról. Lásd Kovács I. Gábor & Kende Gábor (2006) „Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon” In: *Zombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon*. (ed) Kövér György, Budapest, Századvég, 417–506. o. Ez a fontos vállalkozás azonban a „tudáselit” fogalma alatt összemosza a különböző vidéki és fővárosi egyetemi karok oktatóit, azaz olyan társadalmi kategóriákat, melyeket a bürokratikus besoroláson és fizetési osztályon kívül – mint egyetemi oktatókat – minden elválaszt: nevezetesen társadalmi háttérük, képzési útjuk, műveltségbeli érdeklődésük, oktatási gyakorlatuk, egyetemi publikumuk rétegszerinti beágyazottsága, kutatásra vagy szenioritásra beállított pályastratégiájuk, párhuzamos szakmai lehetőségeik s ennek megfelelően jövedelmük, társadalmi kapcsolathálójuk, a hatalmi elitbe jutásuk esélyei, stb. (Ez utóbbira pregnáns példa az, hogy 1884 és 1918 között parlamenti mandátumhoz jutó egyetemi tanárok között nem kevesebb mint 32 jogász volt – holott jogász egyetemi tanárból volt a legkevesebb az összes kar személyzete között, mint ezt lentebb az 1. táblázat mutatja –, de csak 9 bölcsész, 5 mérnök (a Műegyetemről), 3 orvos, 1–1 teológus és bányamérnök (Selmezbányáról). Lásd Ujváry Gábor (1991) „Egyetemek képviselete az országgyűlésen”. *Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX.–XX. századi történetéből*. (ed) Kiss József Mihály, Budapest, 7–69. o., különösen 37–49. o. A kari megoszlás mellett még a különböző intézményekben elfoglalt, az egyetemi piacon oly eltérő rangú pozíciók közötti eltérések is elkerültek – eléggé érthetetlenül – a szerzők figyelmét. Kérdéses, hogy van-e értelme együttes tárgyalni a fővárosi vagy vidéki, az orvosi, a jogi, a katolikus teológiai vagy a bölcsészeti karok oktatóinak rekrutációs jellegzetességeit, anélkül, hogy a feltételezhető (sok szempontból nyilvánvaló) eltéréseket, ellentéteket és egyenlőtlenségeket akár egyetlen táblázat is bemutatná. Ez annál sajnálatosabb, mert evvel ez az önmagában ritka értékű adatgyűjtés komparatista szempontból majdnem teljesen használhatatlannak bizonyul. Bármilyen érdekes is lett volna ez a bölcsész-elit történelmi kiválasztásának követése szempontjából, a jelzett tanulmányt így a jelen munkában is alig lehetett hasznosítani.
- 6 Ennek ellentmondó kivételként lehet itt utalni a magántanárokra vonatkozó monográfiára: Bíró Judit (1990) *Magántanárok a pesti tudományegyetemen, 1848–1952*. Budapest.

minősítését, tudományos rangját a honi vagy nemzetközi szellemi hierarchiákban, stb., melyek messzemenően meghatározták a főiskolai kínálat jellegét. Ugyanakkor folytatódott s részben meg is újult egy igen régi historiográfiai érdeklődés az egyetemi és főiskolai intézménytörténet, az egyetemalapítási kezdeményezések, a főiskola-politika és egyes kiváló oktatók munkássága irányában, ez utóbbiak gyakran jubileumi alkalmak, nekrológok vagy más ünnepi események alkalmával. Mindezek azonban inkább csak mozaikszerűen járulnak hozzá a nemegyszer rövid távon is változó elitképzési kínálat elemzéséhez. Ennek fontosságát pedig azzal a (saját történelmi kutatásaimban alapvető) hipotetikus megállapítással lehet legjobban jellemezni, hogy az egyetemi piacokat az 1950-es években meginduló tömegesedés előtti korban majdnem mindenütt többé-kevésbé a kínálat uralta s a kereslet leginkább a meglévő kínálat függvényében fejlődhetett ki, semmint hogy annak kiváltó tényezője lehetett volna.

Ezt a munkahipotézist talán a bölcsészkarok példáján lehet legjobban illusztrálni, ahogy ezt a következőkben megkísérlem, anélkül, hogy ez jelen munkámnak központi eleme lenne. Arról van itt szó, hogy egy prozopográfiai kutatás mellékterméke gyanánt, amely – többek között – a dualista kor összes főiskolai diplomására és a beiratkozott diákság nagy részére kiterjedt,⁷ megpróbáljam összefoglalni a bölcsész diplomásokból kikerülő két egyetem oktatói karára nézve rendelkezésre álló társadalomtörténetileg értelmezhető adatokat, melyek hozzájárulhatnak a csoport szakmai szerepköreivel és kiválasztásával kapcsolatos kérdések tisztázásához. Bevezetőben is hangsúlyozni kell a munka kísérleti jellegét, annál is inkább, hogy a felhasznált prozopográfiai kutatás nincs még lezárva, így a felvetett problémakörök egy részénél jelentős adathiánnyal is számolni kell. Tekintve azonban, hogy az irodalomban eddig semmiféle hasonló próbálkozással nem találkoztam, egy ilyen kísérletet a maga tökéletlenségében is igazoltnak lehet tekinteni.

* * *

Fejtegetéseinket kezdhethük annak számbavételével, hogy milyen súllyal szerepeltek a két bölcsészkar oktatói és hallgató közönségük a dualista korszak egyetemi és főiskolai piacán. A főbb idevágó adatokat az 1. táblázat mutatja be.

Az 1. táblázatból jól kiolvasható, hogy a bölcsészkarok viszonylag széles oktatói gárdával voltak ellátva, számszerűleg az orvosi karok mögött a legnagyobbakkal, különösen Kolozsvárott, ahol a két bölcsészkar nagyságrendileg azonos számú oktatót sorakoztatott fel, mint a medikusokat képző fakultás, amellet, hogy (legalábbis 1900 felé még) sokkal kevesebb hallgatójuk volt. Ez a helyzet eredményezte azt, hogy a bölcsészkarokon az egész felsőoktatásban mindig a legkedvezőbbek között

⁷ A kutatás magját az NKFP támogatta 2004 és 2007 között. A vállalkozás keretében a források adta lehetőségek szerint közel teljes körű prozopográfiai adatbankokat állítottunk össze az egyetemi és főiskolai diplomásokról 1867 és 1948 között, valamint a legtöbb érintett intézmény beiratkozottjairól, főképp az első és utolsó éves hallgatósról. Az így nominálisan azonosított egyetemi össznépesség létszáma meghaladja a 180 000-t. Az oktatók túlnyomó része szükségszerűen ebből a diáknépességből került ki.

volt az egy oktatóra jutó diákszám, tehát az oktatás leggyakrabban kiscsoportos közegben folyhatott. A diákok és oktatók alacsony aránya a bölcsészkarokon megközelítette a papképző intézményekben vagy a budapesti katolikus teológián megfigyeltet, esetenként ezekénél is jobb volt, bár a jogi karokon és akadémiákon kívül az összes intézmény idevágó jelzései az átlag körül mozogtak vagy alig haladták ezt meg. Ebből a helyzetből többféle következtetést lehet levonni.

1. táblázat: Az oktatószemélyzet szakiránya, intézményes megoszlása és diákközönsége a dualista kor végén.

	1899/1900 ^a			1909/1910 ^b		
	A. oktatók	B. diákok ^c	C = B/A (diákszám egy oktatóra)	A. oktatók ^d	B. diákok	C = B/A (diákszám egy oktatóra)
Budapesti Tud. Egyetem						
Római Katolikus Hittudomány	12	89	7,4	15	92	5,4
Jog és államtudomány	41	3 849	93,9	49	3 371	68,8
Orvostudomány	148	591	4	185	1 863	10,1
Bölcsészet (humán és reál)	100	880	8,8	131	1 144	8,7
Összesen	301	5 546 ^e	18,4	380	6 751 ^f	17,8
Kolozsvári Tudomány-egyetem						
Jog és államtudomány	17	771	45,3	22	1 373	62,4
Orvostudomány	37	101	2,7	60	323	5,4
Humán bölcsészet	24	214	8,9	33	216	6,5
Természettudomány	17	85	5	26	88	3,4
Összesen	95	1 210 ^g	12,2	141	2 110 ^h	15
Budapesti Műegyetem						
Állami jogakadémiák	37	576	15,6	38	539	14,2
Felekezeti jogakadémiák	83	993	12	81	864	10,7
Hittudományi főiskolák	301	1465	4,9	260	2 042	7,9
Felsőoktatás összesen	925	11 500	12,4	1 060	13 814	13

a Forrás: Magyar statisztikai évkönyv, 1900, 360. b Forrás: Magyar statisztikai évkönyv, 1910, 385–386. Az adatok a nyári félévre vonatkoznak. c Téli félév.

d Az orvosi és bölcsészeti karokon valamint a Műegyetemen alkalmazott tanársegédekkel együtt, akiket a forrás nem számított bele az oktatók összességének kimutatásába.

e 137 gyógyszerész hallgatóval együtt, akiket az orvosi és a bölcsészeti kar tanárai oktattak – külön tanári terület hiányában. f 281 gyógyszerész hallgatóval együtt. g 39 gyógyszerész hallgatóval együtt. h 110 gyógyszerész hallgatóval együtt.

Egyrészt jól kitűnik az adatokból a pesti karok abszolút dominanciája az egész főiskolai piacon, legalábbis azon, amelyet hivatalosan főiskolainak ismertek el (így például országos statisztikai adatok illusztráltak) és a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium felügyelt.⁸ Ha az 1. táblázat szerinti pesti karok (a Műegyetemen kí-

⁸ Az oktatásügyi összesítésekből rendre hiányoztak a régi rendszer végéig (bizonyos időleges kivételekkel) a szakfőiskolák, nevezetesen a tisztképzők (korszakunkban a Ludovika Akadémia), a művészképzők, a (mező) gazdasági tanintézetek, a kereskedelmi akadémiák és a Selmezbányai Erdő- és Bányamérnöki Főiskola. Ezeket részben nem a VKM kezelte, részben a korszak nagyobbik része alatt még nem követeltek érettségit, gyakran még a nyolc középiskolai osztály elvégzését sem. Mindenesetre a dualista korszak felsőoktatási statisztikáiban csak elvéve találtak helyet, akkor is csak elkülönítve a többi tanintézettől.

vül) 1900-ban az összes főiskolai oktató 33%-át, 1910-ben már 36%-át foglalkoztatták, a bölcsész oktatóknál ezek az arányok mintegy 70%-ot tettek ki. A diákszámok szempontjából az egyenlőtlenségek még erősebbek voltak. Az összdiákságnak mindkét évben közel felét (48–49%-át) adták a Pesten tanulók, de a szűken vett bölcsész piacon 1900-ban 75%-át és 1910-ben már 79%-át. A fővárosi túlsúly tehát igencsak meghaladta a bölcsészeknél az átlagot – ami magyarázható azzal, hogy csak két kar diákjairól van szó –, s az idővel egyáltalán nem csökkent. (Lásd u.o.)

Nyilvánvaló az is, hogy az egyetemi karok oktatási módja igencsak eltérő lehetett, különösen ami az oktatás intenzitását illeti. Egyedül a jogászképzés épült a dualista kor felsőoktatásában nagycsoportos előadásokra, hiszen még a jogakadémiákon is lényegesen magasabb volt a beiratkozott diákok száma az oktatókéihez képest mint egyebütt, bár itt a látogatási fegyelem köztudottan nem volt olyan erős mint a többi karokon, melyeken kevésbé honosodott meg a „mezei jogászság” gyakorlata. Ezt természetesen a tömeges beiratkozások és a személyesített szemináriumi vagy laboratóriumi munka hiánya maga is elősegíthette. Jellemző erre nézve, hogy a jogi karokon (nem beszélve a jogakadémiákról) tanársegédek egyáltalán nem működtek a dualista kor végéig s még a magántanárok is kevesebben voltak mint a rendes vagy rendkívüli tanárok (1909/10-ben pl. 19 szemben 30-cal),⁹ holott a többi karokon (a pesti katolikus teológiát kivéve), akárcsak a Műegyetemen, ekkorra a szakelőadásokat tartó magántanárok és a gyakorlatokat vezető tanársegédek alkották az oktatói kar túlnyomó részét. Különösen így volt ez az orvosi karokon, de nagy mértékben a bölcsészetieken is. A három bölcsészeti karon 1915/16-ban már összesen 62 tanársegéd vagy egyéb oktató valamint nem kevesebb mint 110 magántanár tanított, szemben mindössze 78 „nyilvános rendes”, „rendkívüli” vagy „helyettes tanárral”.¹⁰ A „mezei jogászság” az oktatási mód mintegy strukturális velejárója volt s nemcsak a jogász diákság (a többinél exkluzívabb) társadalmi kiválasztásának,¹¹ tanulással való (gyengébb) viszonyának,¹² életmódbeli (pl. sokszor gentroid) sajtá-

⁹ Lásd *Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 385.

¹⁰ Lásd *Magyar statisztikai évkönyv*, 1916, 213. Lásd ugyanerre lentebb a 2. táblázat adatait is.

¹¹ Erre esetleges, de jó példa az, hogy 1909/1910-ben az összes jogász hallgató több mint egy harmada (34,9%) vagy önálló jövedelemmel bírt, vagy szülei a feltehetően vagyonos rétegekategóriákhoz („közép- és nagybirtokos, bérlő”, „nagyiparos, nagykereskedő, gyáros”, „egyéb értelmiségi és magánzó”) tartoztak, szemben az összes többi diák mindössze 18,4%-ával. Lásd *Magyar statisztikai évkönyv*, 1909–1910, 390.

¹² A jogi tanulmányokat választók viszonylag gyenge átlagjegyeire nézve lásd saját kutatási eredményeimet a dualista korra. Az 1900 és 1914 között érettségizettek pályatervei szerint az összes egyetemi karok között (a teológia kivételével) a leggyengébb átlagjegyű érettségivel jelentkeztek a jogra, azaz – az 1-től (jeles) 4-ig (elégtelen) terjedő skálán – 2,33-al, szemben az orvosi azonos, a teológia 2,44-es, de a bölcsészlet és a Műegyetem 2,01-es átlagával. Lásd *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek 1867–1945*. (2000) Budapest, Replika könyvek, 204. o. A későbbi évekre ugyanerre országos adatokat közölnek a *Magyar statisztikai évkönyvek* majdnem minden évre 1928/29-től 1941/42-ig, mely szerint a jogi karokra iratkozó érettségi átlagjegye 2,38, a jogakadémiákra iratkozóknál 2,59 volt szemben a 2,21-es főiskolai átlaggal. A bölcsészkarokra ekkor 1,81-es eredménnyel vették fel a diákokat.

tosságainak, az objektíve ambiciózusabb nőhallgatók hiányának,¹³ a tanulmányok sokszor fajlagosan csekély érvényesülési funkciójának¹⁴ terméke.

Ennek a megállapításnak fényében értelmezhető az a tény is, hogy a pesti egyetem szellemi dominanciája minden karon erősebben érvényesült, mint a jogon, többek között nemcsak azzal, hogy a diákok többsége ide járt, de azzal is, hogy itt is diplomázott. A pesti bölcsészkar például 1890 és 1917 között az összes humán és reálbölcsész doktor 88,3%-át, a tanári államvizsgálóknak pedig 1897/8 és 1916/7 között 71,6%-át képezte.¹⁵ Doktorálni tehát sokkal inkább maradtak a jelöltek Budapesten mint a tanárképző intézetek hallgatói, akik körülbelül a hallgatóság arányában nyerték el képesítésüket a fővárosban, illetve az erdélyi fakultásokon. A jogászokra azonban 1900 után ez a mindenképpen markáns pesti túlsúly már egyáltalán nem állt, mivel a könnyebb vizsgázás¹⁶ lehetőségeit kihasználva a budapestiek tömegesen vonultak át diplomázni a „vidéki diplomagyárba”.¹⁷ Így történetelt, hogy míg a kolozsvári jogi kar a pesti testvérintézmény oktatói gárdájának jóval kevesebb mint felével rendelkezett és beiratkozott hallgatóinak számai is a pestiek harmada-ötöde körül mozogtak (lásd az 1. táblázat adatait), addig 1901–1910-ben a jogi doktorok 65%-a és az államtudományi doktorok több mint 71%-a Kolozsvárról került ki.¹⁸

Ez utóbbi megállapítások is illusztrálni engedik az egyetemi piac rendkívüli rugalmasságát a diák-tanár arány szempontjából. Az oktatói személyzet bővülése csak igen laza kapcsolatban állt a diákszámok, sőt még a diplomázók számának változásával is. Ez utóbbiak erősen fluktuálhattak, míg az oktató személyzet létszáma tendenciálisan egyre bővült, de távolról sem a diákok vagy a diplomát keresők számainak függvényében. Érthetően, hasonló oktatási gyakorlattal, a tantermek befogadó képességének határain belül, ugyanaz az oktatói személyzet sokkal kisebb és nagyobb számú diákság kiszolgálására is képes lehetett. A további kutatásnak érdemes lenne pontosabban megvilágítani az oktatói kar expanziójának sajátos feltehetően a diákszámoktól jórészt autonóm logikáját.

13 A nőket 1895 után, miután elvben megnyíltak előttük az egyetemek, csak az orvosi és bölcsészeti fakultásokra vették fel. A nőhallgatók a férfiakénál jobb előképzettségére és azokét jóval meghaladó egyetemi teljesítő képességére lásd tanulmányomat: „Nők a modern felsőbb iskolázás korai fázisában” In: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*, Budapest, Replika könyvek, 1997. 57–74 o. különösen 59–65. o.

14 A birtokos osztályok gyermekei számára, érthetően, az egyetemi diploma gyakran gazdaságilag funkciótlan, bár társadalmilag egyre inkább elvárt státuszszimbólum maradt, amennyiben vagyonuk esetleges igazgatása mellett nem voltak rákényszerítve szakmai tevékenység folytatására, vagy nem feltétlenül olyanra amelyre képzettségük feljogosította vagy felkészítette őket.

15 A *Magyar statisztikai évkönyv*-ek megfelelő éves adataiból számított arányok.

16 Erre példa az, hogy az 1901/2 és 1909/10 közötti években a jogi alapvizsgán a sikerráta a budapesti karon csak kerek 50%-os volt, míg Kolozsváron 75,6%-os. A *Magyar statisztikai évkönyv*-ek megfelelő adataiból számított arányok.

17 Lásd Ladányi Andor (1969) *A magyar felsőoktatás a dualizmus kora második felében*. Budapest, 74. o. A *Magyar statisztikai évkönyv*-ek diákokra és a diplomásokra vonatkozó információ szerint 1900/1901 és 1909/1910 között a kolozsvári jogi karra beiratkozott diákság 52%-a doktorált (ami statisztikai képrelesség lett volna, ha ott is tanultak volna négy évig), szemben a budapestiek 14%-ával.

18 Adatforrás: *Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 392.

2. táblázat: A tanári személyzet beosztás (rang) szerint a magyar bölcsészkarokon

	Rendes tanár	Rendkívüli tanár	Helyettes tanár	Magántanár	Tanársegéd	Egyéb oktató	Összesen
Budapesti Bölcsészkar							
1873	32	-	14	6	7	59	
1880	25	4	5	38	6	6	84
1890	29	6	4	26	12	4	81
1900	35	9	2	39	15	5	105
1910	42	12	-	57	20	10	141
1915	45	4	2	87	30	13	181
Kolozsvári Humán és Reál Bölcsész karok							
1873	17	-	-	-	-	3	20
1880	19	-	-	3	-	2	24
1890	22	1	0	4	0	3	30
1900	24	1	1	5	5	4	40
1910	22	5	-	14	10	6	57
1915	23	3	1	23	13	6	69

Miután az egész dualista kori főiskolai rendszer oktatói karának összehasonlító vizsgálatának nincs helye itt, térjünk rá arra a kérdésre, hogyan alakultak az időben a bölcsészkarok személyzetének számai, a 2. táblázat adatai alapján.

Az idősorokból jól kiolvasható, hogy az expanzió az oktatói státusz függvénye volt mindkét egyetemen, de a nagyságrendbeli eltérések a két intézmény személyi létszáma között a budapesti javára végig nagyjából változatlanok bizonyultak. Legkevesebb állt ez a kinevezett tényleges oktatókra, a „nyilvános rendes”, a „rendkívüli” és a „helyettes” tanárookra, akiknek létszáma Budapesten legtöbbször nem haladta meg a kolozsvári két kar kétszeresét. Ezek összességükben a korszak elejétől a végéig lassú, mintegy ötven–hatvan százalékos növekedést mutattak fel. Ezzel szemben megsokszorozódott a magántanárok, a tanársegédek és egyéb oktatók száma. Ez utóbbiak kisebbségükben – a humánbölcsész részlegekben – inkább nyelvtanárok, többségükben – a természettudományos részlegekben – tényleges tudományos segédoktatók voltak. Ők adták ki az oktatószemélyzet expanziójának nagy részét. A kari személyzetek piramisa tehát elsősorban alulról bővült, azaz széleseedett. Ezen a szinten találjuk a legmarkánsabb különbségeket is a két egyetem között. A magántanárok száma a pesti karon, ahol az első magántanárok már a funkció hivatalos kreálásának évében, 1850-ben habilitáltak (Toldy Ferenc esztétikából és Repiczky János keleti nyelvekből)¹⁹ a vizsgált negyven egynéhány év alatt megötszorozódott és a többi alsóbb beosztású oktatóé megháromszorozódott. Kolozsvárott

¹⁹ Lásd *Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem története, 1635–1985.* (ed) Szögi László (2003) Budapest, 186. o. Thun gróf birodalmi oktatásügyi miniszter nagy modernizációs reformjai keretében 1850 február 15-i rendeletével terjesztette ki Magyarországra az osztrák részekben már 1848 december 19-én bevezetett magántanárságot, mint az egyetemi tanárok kiválasztásának promóciós bázisát. 1850 júliusában eltörölte az egyetemi tandíjat s helyette leckeépízt vezetett be, ami a magántanárok számára is szerény jövedelmet biztosított a hallgatók számától függően.

– ahol értelemszerűen csak az egyetem alapítása után kezdeményezhettek magántanári habilitációt – ez a fejlődés a semmiből indult, de szerényebb eredménnyel is zajlott le. Így budapesti bölcsészkaron még a korszak végén is több mint négyszer annyi magántanár tevékenykedett mint a kolozsvári karokon.

Ezt az eltérést lehet leginkább a fővárosi intézmény dominanciájának bizonyítékaként értékelni. Míg a kinevezett tanárok karában a képesítő vizsgákra való felkészítés ellátása érdekében mindkét egyetemen korán (Kolozsváron is már kezdetől fogva) létrehozták az alapvető tanszékeket, bár legtöbbször mindössze egy-egy „rendes” vagy „rendkívüli” tanári státus keretében, addig a magántanárok nyújtotta és sajátosabb tudományterületekre szakosított oktatási kínálat palettája csak a fővárosban nyílt erősebben ki. A korszak legvégén Budapesten már kétszerannyi bölcsész magántanár működött, mint „rendes” professzor. Kolozsváron viszont a két kategória számai ekkor jutottak egy szintre, miután itt a dualista kor nagy része alatt csak elenyésző számú magántanár volt aktív. Ez minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy a sokkal kisebb számú erdélyi diákság csak szerény mértékben tartott igényt a diplomaszerezésen túlmutató szakosított tudományos képzésre, melyet a magántanárok sajátos kutatási területeiken nyújtottak. A magántanárok budapesti túlsúlyának azonban más, nyomósabb okai is lehettek a helyi tudományos kereslet nagyobb mértéke mellett, melyet egyébként a „rendkívüli” (nem diplomára készülő, külső) hallgatók is szaporíthattak.

Egyrészt a fővárosi kar történelmi tekintélye az itt szerzett magántanári habilitáció presztízsét eleve megemelte. Ez azt is jelentette, konkrétan, hogy budapesti habilitált sokkal könnyebben nyert kinevezést Kolozsvárra mint egy kolozsvári Budapesten, bár a Kolozsvárra kinevezett bölcsésztanárok harmada (24-ből 8) pályája előrehaladott fázisában a budapesti bölcsészkarra került. Nem tudunk viszont budapesti kinevezett tanárról, aki később elhagyta volna fővárosi pozícióját egy kolozsváriért. A budapesti kar elsőbbsége ezen a triviális területen is igen látványosan nyilvánult meg.

Másrészt az itteni kar kinevezett oktatóinak legalább kétszerre nagyobb száma több reményt adhatott a habilitáltaknak, hogy előbb utóbb ők is kinevezést nyerjenek. A kolozsvári magántanárságtól ténylegesen nem lehetett ugyanazt a promóciós esélyeket várni, mint a budapesti habilitációtól. A kolozsvári két bölcsészkar magántanárainak, prozopográfiai adataink szerint, 55%-a végezte pályáját főiskolán, legtöbbjük magán a kolozsvári egyetemen, míg az ehhez hasonló esély a budapesti bölcsészkar habilitáltjainál 69% volt. Ezek a különbségek ugyan erősen szignifikánsak, mégis elsősorban a magántanári intézmény hatékonyságát bizonyítják, annál is inkább, hogy a magántanári státus akkor is tudományos rangot adott, tekintélyt kölcsönzött és minden bizonnyal rendre megerősítette birtoklóinak esetenként adott állásukban előléptetésben, jövedelemben is kifejezett szakmai pozícióját (pl. mint középiskolai tanár), amikor nem hozott tényleges egyetemi kinevezést.

Végül, de nem utolsósorban, mint ezt lentebb tárgyaljuk, egyedül a fővárosi magántanárság kecsegtetett azzal, hogy a meghirdetett kurzusok nagyobb diákszámot

vonzanak s az ezzel járó leckepez az esetleges kinevezett státus eléréséig is jelentősebb pótjövédelmet biztosít. Az ilyen jövedelem persze még nagyobb hallgatóság meghódítása árán sem volt legtöbbször elegendő egy értelmiségi egzisztencia méltó fenntartására, a fővárosi intellektuális piac merő méretei – magántanítás, korrepetálás, középiskolai tanárság, óraadás más főiskolákon, nevelősködés, nyelvoktatás – sokkal több lehetőséget nyújtottak a gyakran mindössze szimbolikus magántanári jövedelem kiegészítésére mint „Kincses Kolozsvárot”. Ez utóbbi ekkor még kelet-magyarországi viszonylatban sem volt igazi nagyváros.²⁰ Bár három felekezeti gimnáziumával és a két protestáns (református és unitárius) teológiájával fontos iskolavárosnak bizonyult, hiszen ennyi elitképző intézmény ekkor csak a korabeli legnagyobb magyar városokban létesült.²¹ Mégis, a századforduló utánig más világi főiskola nélküli²² Kolozsvár értelmiségi piacának állásánál az egyetemen kívül voltaképp csekély kiterjedésű volt (pl. kevesebb középiskolával mint Brassóban).²³ Így magántanári keresetlehetőségek terén a város aránytalanul kevesebbet tudott nyújtani mint Budapest, ahol a főiskolai piac túlnyomó többsége koncentráldott²⁴ és 1910 felé már a középiskolai tanárság 17%-a is, azaz több mint egész Erdélyben (16%),²⁵ melynek népessége a fővárosinak mintegy négyszeresét tette ki.²⁶

A magántanárok habilitációs idejének alakulásával jól lehet követni a két egyetemen a humán és a reálbölcész szak iránti kutatói érdeklődés változását.

A 3. táblázat is megvilágítja a pesti egyetem egyértelmű túlsúlyát, valamint a humánbölcészlet abszolút dominanciáját az egész dualista korban, kivéve annak záró évtizedében. A kolozsvári karokon ez utolsó évtizedet leszámítva végig igen ritkán történt habilitáció, míg Budapesten, ugyan nagyobb gyakorisággal,

20 1910-ben például Kolozsvár közel 61 000 lakosával a szűken vett Erdély messze legnagyobb városi népességét foglalta ugyan magában Brassóval (41 000), Nagyszebennel (33 500) és Marosvásárhellyel (25 500) szemben, azonban népessége meg sem közelítette a legnagyobb magyar városokét, mint Szeged (118 000), Szabadka (94 600), Debrecen (93 000) vagy Pozsony (78 000) és elmaradt a gyorsabban iparosodó bánáti és partiumi nagyvárosok mögött is, mint Temesvár (72 500), Nagyvárad (64 000) vagy Arad (63 000). Lásd *Magyar statisztikai közlemények*, 64, 104–110.

21 Három fő középiskola egy városban a századforduló táján Kolozsváron kívül már egy sor kisebb-nagyobb városban volt, így Brassóban, Nagyszebenben, Nagyváradon, Pécsent (1912 óta), Szegeden, Debrecenben és Pozsonyban is. Ez utóbbi két városban alapult 1912 után egyetem, miután itt annak előtte jogakadémiák és protestáns teológiák működtek. Lásd Mészáros István (1988) *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996–1948*. Budapest, Akadémiai K. *passim*.

22 A kolozsmonostori (mező)gazdasági főiskola csak 1906-tól működött érettségit megkövetelő, hároméves főiskolaként (akárcsak a többi gazdaságképző intézmény) és a Kereskedelmi Akadémiát is a századforduló után szervezték főiskolává 2 éves tanfolyammal.

23 Brassóban 1885-től már négy érettségire felkészítő középiskola volt. Lásd Mészáros István, *id. mű*, 159–160. o.

24 A Kolozsvári Egyetemen, a teológiákon, a jogakadémiákon, (mező)gazdasági főiskolákon és a Selmecbányai főiskolán kívül tulajdonképpen az egész korabeli főiskolai oktatás Budapesten történt. 1910-ben pl. csak a két fővárosi egyetemen (a Tudományegyetemen és a Műegyetemen) az egyetemi, jogakadémiai és teológiai hallgatóknak 61%-a összpontosult. (Forrás: *Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 385–386.) Ebben nincsenek beleszámítva a szintén kizárólag Budapesten működő országos rekrutációjú művészeti, katonai és kereskedelmi főiskolák (mint pl. a Keleti Kereskedelmi Akadémia 1899 óta).

25 Lásd *Magyar statisztikai közlemények*.

26 Budapest lakossága 1900-ban a Horvátországon kívüli ország mindössze 4,3%-át tette ki, míg Erdélyé 14,7%-át. Lásd *Magyar statisztikai közlemények*, 27, 6–7.

de szintén végig stagnáltak vagy ingadoztak az elfogadott magántanári jelöltek számai. Mivel a hallgatóság létszáma Budapesten a század végéig szintén stagnált s jelentősebb növekedés csak a 19. század utolsó éveiben és 1900 után következett be,²⁷ míg Kolozsvárott fokozatosabban de sokkal alacsonyabb szinten valósult meg a diákszámok emelkedése, ezek a jelzések is demonstrálják az oktatási kereslet és kínálat közötti igen laza kapcsolatot.

3. táblázat: Magántanári habilitációk a bölcsészkarokon (1850–1919)

	Budapesten		Kolozsvárott	
	Humán	Reál	Humán	TTK
1880 előtt	21	10	3	1
1880–1889	23	9	4	4
1890–1899	19	14	5	2
1900–1909	23	12	5	4
1910–1919	29	28	13	15
Összesen	115	73	31	25

Valamelyes korreláció felfedezhető viszont a magántanárok szakosodása és az egyetemi kereslet között. A humán- és reálbölcészlet közötti majdnem végig egyenlőtlen erőviszonyok alig változtak az új század elejéig. Ez megfelelt a középiskolai tanári pozíciók megoszlásánál megfigyelhető egyenlőtlenségre. Bár a matematika a gimnáziumi és reáliskolai oktatásnak a latin mellett második legnehezebb²⁸ és legtöbbet tanított tárgya maradt, a többi természettudományos tantárgy a középiskolai oktatásban óraszámban végig a humán tárgyak mögött foglalt helyet. Bár a tanári pozíciókban nem történt változás, áttörés figyelhető meg a világháború előtti és alatti években mind a tanári vizsgát letevők, mind a magántanárok szakválasztásában. Így a természettudományi karokon növekvő számú habilitációk irányultsága többé-kevésbé követte a középiskolai tanári államvizsgát letevők szakválasztásában a természettudományos szakok térhódítását. Míg például 1897/8 és 1904/5 között az államvizsgázóknak mindkét városban pontosan 25,5% volt TTK-s, 1905/6 és 1914/15 között ez az arány Budapesten 38,2%-ra és Kolozsvárott 36,6%-ra nőtt.²⁹ Ami a természettudományos habilitációkat illeti tehát, minden bizonnyal az előbbiekkkel is összefüggött, hogy ezek a korszak utolsó évtizedében már összességükben valamelyest meg is haladták a humánbölcész képzések számát.

E változásnak, melynek részletei további kutatást érdemelnek, egy másik tényezője azonban biztosan a tudományos specializálódás előrehaladása és az oktatási

27 1895-ig a pesti bölcsészkar hallgatósága legtöbbször 500 alatt maradt, majd 1900 körül elérte és a későbbi években rendre meghaladta vagy megközelítette az 1000-t, egy ideig az 1500-at is. Lásd Szögi László, id. mű, 409–410. o.

28 Nagy érettségiző mintáimon végrehajtott felméréseim szerint mindig ezt a két tantárgyat osztályozták legszigorúbban a dualista korban, akárcsak a régi rendszer későbbi fázisaiban. Lásd tanulmányaimat In: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*, id. mű, 118–120, 137–138 o., továbbá Tettemanti Béla (1934) „Középiskoláink tanulmányi eredménye az 1932/33. évi értesítők alapján”, In: *Nevelésügyi tanulmányok.* (ed) Imre Sándor, Szeged. 115 és 125. o.

29 A *Magyar statisztikai évkönyv*-ek adatai szerint.

igények korszerűsödése lehetett, ami magával vonta a természettudományos tárgyaknál, minden bizonnyal főképp a kísérletekre és megfigyelésekre alapuló diszciplínák esetében (tehát nem matematikában vagy elméleti fizikában) a laboratóriumi gyakorlatok és egyéb szemináriumi foglalkozások sokasodását. Jól mérhető ez az óraszámok arányában bekövetkező arányeltolódás. A kolozsvári TTK-n például 1900-ban a téli szemeszter alatt a 81 hallgatónak heti 41 előadást tartottak 191 órában, szemben a humán bölcsészkarral, ahol a 214 diák 63 óra előadást hallgathatott, de csak heti 130 órában.³⁰ Tíz év múlva a hallgatóság (94 és 225) valamint az előadások (45 és 61) száma nem változott érdemben, akárcsak a humán kar heti óraszámja (131). A reálbölcsészek foglalkozásainak kínálata azonban drasztikusan megnőtt s elérte a heti 300-at.³¹ A természettudományos kar így a humánkar óraszámjának immár több mint kétszeresét nyújtotta a korszak végén, természetesen jórészt az új típusú, a tanszékekre beosztott kiegészítő személyzet segítségével. 1910-ben a kolozsvári TTK-n már 9 tanársegéd volt alkalmazásban 4 díjtalan demonstrátorral a tulajdonképpeni tanári karon kívül, míg a humánbölcsész fakultáson mindössze 2 tanársegéd, egy archeológus és egy segéd archeológus.³² A kolozsvári példa jól mutatja, hogy nagyságrendileg változatlan diákszám mellett a századelőn a helyi természettudományos oktatásnak radikális átalakuláson kellett átmennie. Mindenesetre a természettudományi tárgyak oktatásának ilyen gyors előretörése modernizációs jelzéseként értékelhető ezekben a korábban túlnyomóan, Pesten sokáig majdnem kizárólag literátus kultúrát s elméleti természettudományokat közvetítő intézményekben.³³

Ezek után ideje pontosabban megvizsgálni azt, hogy mit is oktattak a dualista kor bölcsészkarain. Erre vonatkoznak a különböző oktatók által képviselt szakirányok változó elnevezései, melyeket a 4. táblázatban igyekeztem értelemszerű kategóriákba sorolni. Ez az elemzés, hangsúlyozni kell, csupán megközelítő jellegű, amennyiben pusztán a kurzusok hivatalos elnevezésén alapul, melyek keretében – nevezetesen hagyományosságát vagy újszerűségét illetőleg – igencsak eltérő minőségű tudásjavak közvetítésére kerülhetett sor.

A két város bölcsészkarainak oktatói és kutatói profilja részben hasonló volt, részben erősen eltért egymástól. A hasonlóságok alapja az, hogy mindkét szakmai irányultságban azonosak a domináns diszciplínák, melyek rendre a középiskolákban is oktattott tantárgyaknak felelnek meg. Ezek azonban nem egészen ugyanolyan súllyal esnek a latba a kinevezett tanárok és a magántanárok között és távolról sem egyforma a súlyuk a karokon és a középiskolában. A középiskolai és az egyetemi tanári piac eltéréseinek illusztrálására álljon itt egy emlékeztető a középiskolai tantárgyak súlyviszonyairól (5. táblázat).

30 Lásd *Magyar statisztikai évkönyv*, 1900, 360.

31 Lásd *Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 385.

32 Lásd uo. 2. jegyzet.

33 Fontos empirikus természettudományi tárgyakat a pesti bölcsészkar sokáig egyáltalán nem szerepeltetett oktatási kínálatában. Az ásványtan, a növénytan, az állattan és a vegytan például csak az 1850-es Thun-féle abszolutista modernizációs reformok során jutottak tanszékhez. Lásd Szögi László, id. mű, 176. o.

4. táblázat: A dualista bölcsészkarok oktatói tantárgyak szerint*

	Budapest		Kolozsvár		Összesen ^a
	Rendes és rendkívüli tanár	Magán- tanár	Rendes és rendkívüli tanár	Magán- tanár	
Klasszika filológia	6	10	9	5	30
Történelem	14	20	9	8	51
Művészettörténet, zenetudom.	10	11	2	–	23
Történelmi segéd tudományok ^b	3	8	2	2	15
Filozófia, bölcsélet, logika	9	9	3	3	24
Földrajz	3	–	3	1	7
Nyugati nyelv, irodalom	9	6	5	2	22
Magyar irodalom	5	5	11	3	24
Neveléstörténet, pedagógia	4	6	1	–	11
Irodalom, esztétika	5	5	–	–	10
Nyelvészet	3	7	–	1	11
Orientalisztika ^c	7	3	3	1	14
Szomszéd nyelvek, kultúrák ^d	7	5	2	1	15
Társadalom- és embertudom. ^e	–	7	–	1	8
Matematika	9	10	12	5	36
Fizika, természettan, mat.-fizika	9	6	12	5	32
Kémia, kristálytan, gyógyszer.	10	17	5	6	39
Növénytan	4	8	–	4 ^f	15
Állattan	3	12	1	4	20
Ásvány-, kőzetan, geológia	5	2	4	1	12
Kozmográfia, csillagászat	2	5	–	–	7
Paleontológia (öslénytan)	4	4	–	1	9
Embertan, élettan	1	4	–	–	5

* Forrás: prozopográfiai adatbázis a szakirányok hivatalos elnevezése alapján az oktatók összes száma szerint.

a Csak nominális összesítés, hiszen az itt számba vett kinevezett rendes és rendkívüli tanárok valamint a magántanárok részben azonosak, mivel ezek a kategóriák nem kizárólagosak egymással szemben.

b Numizmatika, oklevél-, címertan, archeológia (régészet).

c Sémii filológia, perzsa, török, örmény nyelv, irodalom és/vagy civilizáció.

d Szlavisztika, horvát, bolgár, román, rutén, orosz, finn nyelv és irodalom.

e Politika, pszichológia, demográfia, könyvtáran, néprajz, hittudomány.

f Ebből egy „természettan”.

A humánbölcsész karokon a történelem messze a leggyakrabban oktatott tárgy különösen a szakértelmű vagy segéd tárgyakkal együtt, melyekkel az összes humánbölcsész tantárgyi kategóriának pontosan egyharmadát képezi. Mindez annak ellenére, hogy a történelem egyáltalán nem foglalt el kiemelt helyet a középiskolák programjában. A történelem ilyen rendkívüli térnyerése a karokon közelebbi s lehetőleg komparatista vizsgálódást érdemelne. Elképzelhető, hogy a történelmi érdeklődés ilyen intézményes promóciója a nemzetállam-építés korai fázisának elengedhetetlen ideológiai tartozékként fungált. Ezt követik fontossági sorrendben a klasszika filológia (latin és görög), majd a filozófia, a magyar nyelv és irodalom valamint a nyugati nyelvek. Ezek részben a gimnáziumi oktatás lényeges elemei – a

gimnáziumban a latin és a görög illetve a görögpótló tárgys a magyar mindenütt, az idegen nyelvek is mindkét iskolatípusban –, részben a tanári államvizsga (filozófia) illetve alapvizsga (magyar) kötelező tárgyai (is) voltak.

5. táblázat: A fiúgimnáziumok és reáliskolák 8 osztályának összesített heti óraterve tantárgyanként 1899-ben*

	Gimnázium	Reáliskola		Gimnázium	Reáliskola
Hittan	6,9	6,9	Fizika	3,4	5,2
Magyar	12,9	12,1	Kémia	-	3,4
Latin	19	-	Matematika	11,2	13,4
Német	8,1	10,7	Geometria	4,3	8,6
Görög v. görögpótló	8,1	-	Rajz	-	5,1
Francia	-	10,3	Bölcseleti bevezetés	1,3	1,3
Történelem	7,7	7,3	Szépírás	0,9	0,9
Földrajz	3,4	3,4	Testgyakorlás	6,9	6,9
Természetrajz (biológia)	5,6	4,3			
Összesen	100,0	100,0		100,0	100,0
Nyers szám	232	232		232	232

* Forrás: Mészáros István, id. mű, 103. o.

Ha a többi humán tantárgyak fontossága – melyek nem szerepelnek a középiskolai oktatásban sem – el is marad az előbbiektől, mégis feltűnő, hogy mindkét kar jelentősen áldozott a szomszéd népek illetve magyarhoni kisebbségek civilizációja tanulmányozásának. Ez is csak politikai érdekekkel értelmezhető Európa egyetlen soknemzetiségű nemzetállamában, melynek népességi többsége nem tartozott a címzetes uralkodó etnikumhoz. Azonban ugyanakkor a keleti népek kultúrája is hasonlóan kitüntetett figyelmet kapott a karokon, s ez utóbbit már nem lehet ilyen közvetlen politikai megfontolásokkal magyarázni. Mégis, a nemzetállam ideológiai önképéhez, tudjuk, szintén hozzátartozott a keleti gyökerek és kapcsolatok kultusza (urál-altáji nyelvek, finn, stb.). Az ugyanebbe a kategóriába sorolt sémi filológia pedig az 1877-ben alapított pesti állami (neológ) Rabbiképző növendékeinek – akiknek a bölcsészkaron is doktorálniuk kellett diplomájuk elnyeréséhez – kézenfekvő kiegészítő szakot képezett. Viszonylag nagy súllyal szerepelt ezen kívül a nyelvészet és a pedagógia is a humán tantárgyak között. Az előbbi kiegészítő stúdium a magyar nyelvre és irodalomra vonatkozó alapvizsgához, az utóbbi pedig egyike a tanári államvizsga tárgyainak. A földrajz feltűnően gyengén volt képviselve az oktatói kínálatban, pedig ez minden középiskola programjának része volt, igaz csekély óraszámban. Mégis, a történelemmel vagy a természetrajzzal (biológiával) kombinálva az egyik klasszikus tanári szakválasztást képezte. Ennél fogva érthető az is, hogy míg mindkét városban három-három kinevezett földrajz tanárt találni a dualista korban, addig ezt a szakirányt mindössze egy magántanár jelezte speciális szaktárgy gyanánt.

Az előbbi, globálisan különböző módon de klasszikusnak tekinthető (mert különböző intézményes keretekben már régóta gyakorolt) szakirányok mellett a szá-

zadvégen születő újabb ember- vagy társadalomtudományi diszciplínák, éppúgy mint az esztétika és az irodalomelmélet alig, vagy csak egy-egy (majdnem kizárólag csak magántanári) témaválasztás erejéig szerepelnek a humánbölcészet korabeli oktatói kínálatában. Ezekből az adatokból is kitűnik a magántanári intézmény potenciálisan újító funkciója. Tanári kinevezést inkább csak a legitimként elfogadott szaktárgyakban lehetett kapni. A magántanároknak látszólag könnyebb volt újításokat elfogadtatni ezen a téren, bár persze végső soron az új szakirányt képviselő magántanár-jelöltek tényleges recepciója mindig is a kinevezett tanári testületen belüli erőviszonyok függvénye maradt, hiszen az ő kezükben volt a habilitációs ajánlatok elfogadására vonatkozó döntés joga.

Ami a két város intézményei közötti különbségeket illeti, egyértelmű, hogy a fővárosi szakválasztások skálája sokkal szélesebb és modernebb, amennyiben a ritkább és kevésbé klasszikus szakok Kolozsvárott csak elvétve jelennek meg az oktatásban. Az ember- és társadalomtudományok között ott csak egy-egy néprajzi és könyvtártudományi magántanári kurzust találni, akárcsak a nyelvészetben. Még a pedagógia is csak egy kurzussal volt képviselve a vizsgált korban, míg a zenetudomány, az esztétika vagy az „irodalom” egyel sem.

Mindenesetre így vagy úgy, a humánbölcész tanári kar által oktatott szaktárgyak legtöbbször vagy az egyetemi és középiskolai tanárképzés konkrét igényeinek, vagy bizonyos ideológia indíttatású egyetempolitikai megfontolásoknak feleltek meg. Mindez értelemszerűen nem vagy (a középiskolai tanárképzést illetően) másképp érvényesült a reálszakok tekintetében.

A nagy tantárgyak képviselőjében ugyanis még inkább egyértelmű a rangsor, melyet nagyjából azonos szinten vezet a kémia, a fizika és a matematika. Ezeket követi az állattan és a növénytan – lévén egyben mind ilyen vagy más kevésbé szakosított elnevezéssel (pl. „biológia” vagy „természetrész”) középiskolai tantárgyak. Itt azonban már feltűnő az eltérés tantárgyak középiskolai és bölcsészkarai fontossága között, hiszen az előbbieken csak a matematika és a geometria szerepel igazán nagy súllyal, míg a többiek sokkal kevésbé. Nyilvánvaló, hogy a természettudományi karokon nem csak a tanárképzés szükségletei diktálták az oktatók képzését és kinevezését, hanem valószínűleg az új, kísérleteken vagy megfigyelésen alapuló természettudományok térnyerése az egyetemen kívüli tudományos közéletben, még az elméleti diszciplínák viszonylagos hátrányára is. Mellettük mindenesetre valósággal eltörpül a többi természettudományos szaktárgy képviselője, még a leghagyományosabbaké is, mint a föld- és ásványtan, az őslénytan, a csillagászat vagy a meteorológia. Az utóbbi kettő a kolozsvári TTK kínálatában egyáltalán nem is szerepel, akárcsak egyes Budapesten egy-egy oktatót foglalkoztató kémiai szakdiszciplínák, mint a gyógyszerészet vagy a kristálytan. A középiskolai programokból kieső tantárgyak között Kolozsváron tulajdonképpen csak az ásvány- és közettan (4 kurzus) és az őslénytan (mindössze egy kurzus) voltak jelen. A szakosodásban megfigyelhető egyenlőtlenségek természete a fővárosi és az erdélyi bölcsészkarok között tehát annyiban hasonló volt a humán és a reáltárgyak területén,

hogy Kolozsvárott inkább csak a legklasszikusabb diszciplínák oktatására került sor. Azonban a fentiekből megállapítható, hogy a karok természettudományi kínálata sokkal modernebbnek bizonyult, mint a humán oldalon, amennyiben a TTK-s képzés a korszak végén már messzemenően elszakadt a középiskolai tanárképzés diktálta szükségletektől.

A két város és a kétféle kar tanárai közötti egyenlőtlenségek abban is megnyilvánultak, hogy a legnépszerűbb, azaz előadásaikra a legtöbb hallgatót magukhoz vonzó magántanárok sokkal gyakrabban voltak humánbölcsészek és nyertek a Budapesti Tudományegyetemen tanári állást mint a többiek. Erre nézve egy rendkívüli – bár pontosságát illetőleg nehezen ellenőrizhető – forrás áll rendelkezésünkre a Vallás és Közoktatási Minisztérium éves kormányjelentéseiben 1876/7 és 1992/3 évek között (bár 1885/6 és 1889/90 között hiányzik ez az információ). Ezek ugyanis a magántanárokra nézve személyenként közlik meghirdetett előadásaik címét és a hallgatók számát. Az egyetemi almanachokban a későbbiekben is követni lehet az előadások témáját, de ezek már nem jelzik a diákszámot. Hallgatói létszámmal összesen 76 előadó sok száz kurzusának adatait állítottuk össze prozopográfiai adatbankunkban, melyek skálája a csak egy éves előadásoktól a határévek közötti majdnem minden évre vonatkozó kurzusokig terjed. Látszólag csak addig publikáltak ilyen típusú adatot az érintettek nézve, amíg az előadó nem nyert „rendkívüli” vagy „rendes nyilvános tanári” kinevezést.

Néha egy előadó egy évben több előadást is hirdetett, bár ez a gyakorlat az 1870-es évek végétől megszűnni látszik. Az anglicista Simonyi Zsigmond 1877/8-ban már nyolc kurzust indított. A híres orientalista Goldziher Ignác 1876/7-ben öt kurzust hirdetett meg (de ebből egyet nem adott elő), 1877/8-ban pedig négyet. A pedagógus Kármán Mór 1876/7-ben nem kevesebb mint hatféle, 1877/8-ban háromféle előadást tartott. Ilyenfajta kurzusdömping egy kivétellel csak a humánbölcsészek között fordult elő, közöttük is ritkán s legtöbbször úgy, hogy az előadó sajátos szakterületének különböző altémáinak kifejtésére vállalkozott. Előfordult azonban, az is, hogy például a később Kolozsváron szakirányában tanszéket nyerő urál-altáji nyelvész és irodalmár Bálint Gábor, aki eredetileg angol-francia tanári képesítést szerzett, 1876/7-ben párhuzamosan nem kevesebb mint 12 (!) előadást proponált olyan igencsak eltérő témákban mint francia és angol irodalom eredeti nyelveken, ugyanezeket nyelvi gyakorlatok, de emellett a „kazáni tatárság”, a „mandzsui nyelv” és a „mongol nyelv” témáiban is... Igaz, az utóbbi kettőre egyetlen hallgató sem jelentkezett, míg a „Francia nyelv kezdőknek” című kurzusára huszonhat.

Érdekes számba venni, bármennyire részleges és csekély méretű ez a rendelkezésre álló adatbank, a magántanárok hallgatóságának nagyságát s ezt összevetni az előadók későbbi pályaképeivel.

Mindenekelőtt fel kell figyelni a hallgatóság óriási méretű szóródására a magántanári előadások között. Ez ugyanis a 0-tól vagy nem ritkán 1 hallgatótól egészen 513 hallgatóig terjed. Ez utóbbi diákszámot a pedagógustörténetész Kármán Mór érte egyszer el s többször megközelítette. A nagyméretű ingadozást még ugyan-

annak az előadónak a kurzusainál is meg lehet figyelni. Az említett Kármán Mór – látszólag a korabeli bölcsészkarok legnépszerűbb magántanára – ugyan sokszor vonzott több százas hallgatóságot (vagy legalább beiratkozót) előadásaira, de ez valószínűleg azért is történhetett, mert ezek a pedagógia szakvizsgára készítettek fel. 1876/77-ben meghirdetett „Etika” kurzusát azonban csak 15 bölcsész követte. (Igaz, ide még 42 kari diák is „áthallgatott”.) Alexander Bernát népszerű filozófia-történeti kurzusaira hol 150-nél is több hallgató iratkozott fel, hol húsznál kevesebb. Hasonló volt a helyzet Petz Gedeon szintén igen keresett ógörög irodalmi előadásainál, melyek diákszám-skálája 18 és 273 között mozgott. Még nagyobb kilengéseket mutatott a korán Európa-hírű aurával bíró orientalista, Goldziher Ignác hallgatósága. Egyik 1877/78-as kurzusát, mely igencsak kieshetett a korabeli átlagos bölcsészhallgató érdeklődési köréből „Az iszlám institúciói”-ról nem kevesebb mint 105 diák követte, míg 1880/81-es „Korán magyarázatát”-t csupán egyetlen egy (!). Ballagi Aladár szaktörténelmi kurzusára 1879/80-ban „A Magyar ötvösség történelmé”-ről szintén mindössze egy hallgató volt kíváncsi, míg 1881/82-es „Az angol forradalom története. XIV. Lajos. Wallerstein” című kurzusára már 408 – talán azért is, mert ez ingyenesnek volt meghirdetve (nem leckepezésen). A nyelvész Simonyi Zsigmond angol irodalmi előadásaira rendre tíznél kevesebb diák járt, az 1877/78-as angol nyelvű „Encyclopaedia Robert Chambers”-re éppen csak kettő, ami talán megfelelt az angolosok marginális státusának a korabeli bölcsészek körében: hiszen angol tanárra nemigen volt nagy kereslet, amennyiben csak néhány középiskola oktatta a nyelvet különórán. Viszont ugyanez az előadó mindig százánál több diákra számíthatott magyar nyelvészeti kurzusainál, minden bizonnyal azért is, mert ezek az alap- és szakvizsgák anyagát tárgyalták.

Nem jelentéktelen korrelációt lehet megállapítani a magántanárok hallgatóságának maximális nagysága és a későbbi karrier alakulása között. A 72 megfigyelt esetből 21 olyan oktató volt, akinek hallgatósága olykor meghaladta az 50-et. Ezek túlnyomóan magas egyetemi karrier várományosai is voltak. Közöttük 17 egyenesen Budapesten lett egyetemi tanár, 1 Kolozsvárott s csak 2 nem került főiskolai beosztásba. A 27 magántanár közül, akiknek maximális hallgatósága 20 és 50 között volt, már csak 8 végzett a pesti egyetemen, 2 egyéb fővárosi vagy külföldi főiskolán, 7 Kolozsvárott, míg 8 nem nyert el más főiskolai pozíciót. Az a 24 magántanár, akiknek legfeljebb 20-nál kisebb hallgatóságuk akadt, harmadrészt (8) nem folytatott egyetemi pályát, azonban 7 a fővárosban és 8 Kolozsvárott kapott kinevezést. Néhány magántanár későbbi pályája bizonytalan, adathiány folytán. A kicsiny adatszám miatt ezekből az összefüggésekből csak elég szokványos tanulságokat lehet levonni. A magas hallgatószámban kifejeződő népszerűség minden bizonnyal hozzájárult a karrier építéséhez. Nagyobb hallgatói létszám azonban a magántanári kurzusokon eleve csak Budapesten állhatott elő, a mindig is csekélyebb számú kolozsvári bölcsész közönség miatt. Ennél fogva is kedvezőbben alakultak, mint erre már történt utalás, a fővárosi magántanárok promóciós esélyei.

Ezek után rátérhetünk prozopográfiai kutatásunk másik nagyobb témájára, ami a rekrutációra vonatkozik. Ez a témavilág azonban csak komparatista módon közelíthető meg érdemlegesen, mégpedig mind „külső”, mind „belső” hasonlításokra alapuló kísérleti összevetésekkel.

A „külső” megközelítés a tárgyalt oktatók adottságait a különbözőképp konstruált rokonnépségek megfelelő jellemzőivel hasonlítja össze. Ennek a mi esetünkben az a veszélye, hogy az összehasonlított népségek statisztikai nagyságrendje annyira eltérő – hiszen a tárgyalt oktatói csoportra vonatkozó információkból néhány száz van, míg a rokonnépségeké sokezres nagyságrendű vagy ennél is több –, hogy ez csökkenti a százalékarányos különbségek jelentőségét. A másik nehézséget itt az esetlegesen (tehát nem a statisztikai véletlen szabályai szerint) megoszló adathiány okozza.

Ez utóbbi a „belső” összehasonlítások érvényességét éppúgy kérdésessé teszi valamelyest. Ezek a tárgyalt alnépségekre vonatkoznak, lényegében a két város humán és reál irányultságú bölcész oktatóira. Ez a megoszlás a statisztikai relevancia szempontjából túlon túl szétaprózza a vizsgált oktatók kis volumenű csoportját s az adathiányokkal tovább gyengül az alcsoportok között megfigyelhető eltérések szignifikanciája. Ezért az alábbiakban csak kétfajta „független” háttér-tényező hatását elemzem részletesebben, a regionális háttérét és a felekezetiét. Ezekre nézve az adathiány viszonylag csekély, jó összehasonlítható rokonnépségeket lehet bevonni a tárgyalásba s mindkét változó a diplomás népségek társadalmi szelekciójának a kutatásban gyakran vagy ignorált vagy csak felületesen bemutatott vonatkozásait képviseli.

Az oktatástörténet s az egész honi társadalomtörténet egyik súlyos gyengesége ugyanis a regionális egyenlőtlenségek messzemenő elhanyagolása, pedig ezekre nézve még a 19. század utolsó évtizedeire visszamenőleg is sokfajta statisztikai utalást találni (pl. a VKM kormányjelentéseiben).

A régió persze nem földrajzi vagy természetes fizikai képződmény gyanánt fontos a társadalmi formációkban tapasztalható eltérések értelmezése szempontjából, hanem mint mindennemű kumulált kollektív befektetés helye, amelyek a társadalmi újratermelésben szerepet játszó tényezők és csoportok elhelyezkedése révén az iskolai befektetések alakulására is döntő hatással lehetnek. Bár a régiók ilyenfajta egyenlőtlenséget teremtő funkcióinak elmélyültebb bemutatásának itt nincs helye, adataink elemzéséhez is emlékeztetni kell, hogy egy értelmiségi csoport származási területei mögött legalább háromfajta hatásmechanizmus végeredményeit lehet keresni. Az első és legnyilvánvalóbb a származási helyek városiasodásának mértéke. Maga az elitiskolázás is elsősorban (a dualista korban még majdnem kizárólag) városi, főképp nagyvárosi funkció s a születési vagy a képzési hely városi jellege esetenként meghatározó jellegű az értelmiségbe vezető egzisztenciális út kijelölésében és kijárásában. A második, kevésbé manifeszt körülmény a régió általános fejlettségi szintje, mely önmagában is sokváltozós tényező. Benne foglaltatik a képzési intézmények száma, színvonala, költségei s egyéb elérhetőségi adottsá-

gai, az értelmiségi csoportok számaránya, mely modellértékű lehet a csoport újratermelésében s sajátosan az elitiskolázás társadalmi presztízsenek kialakulásában, a gazdasági fejlettség jellemzői, melyek a szakértelmiség iránti munkaerőpiaci keresleten keresztül az elitképzés gazdasági igazolását szolgáltatják. Végül, de a multietnikus Magyarországon különösen nem utolsósorban, a régió az igencsak eltérő mobilitási képességű és kulturális igényű, illetve tanulási habitusú kulturális (nemzetiségi, felekezeti) alnépességek lakóhelye, melyek értelmiségi elitképzési potenciálja, nevezetesen iskolázási stratégiája erősen változó. Ebből a szempontból a dualista korban még csak az országhatárok nem zárják le a nemzeti elitképzés piacát, hiszen ennek egy része átnyúlik a Monarchia határain is túl (elsősorban az egész német nyelvterületre, így Németországra és Svájcra is). A különböző etnikai alnépességek iskolai lehetőségei és stratégiái régiókként (elsősorban a földrajzi közelség, de egyben a kulturális identifikáció logikája szerint) egyedileg eltérhetnek az átlagtól. Egy értelmiségi csoport regionális háttere tehát mind ezeknek a komplex körülményeknek az eredőjéből adódik. Itteni adataink magyarázatánál persze nincs mód másképp mint utalásszerűen vagy gondolatban használni fel a fentiekből adódó következtetéseket.

Bölcsész oktatóinkra kétfajta regionális háttér adatunk van, a születési hely és az érettségi helye (ez utóbbi mintegy két ötdöntnyi hiánnyal). Ha a kettő összehasonlításából indulunk ki, máris előtűnik a bölcsészstanári rekrutáció egyik jellegzetesége, az urbanizációs tényező rendkívüli promóciós ereje.

Míg a törvényhatósági jogú városok 1910-ben Budapesten kívül az össznépeesség 6,4%-át³⁴ és az értelmiségi keresők 13,4%-át³⁵ foglalták magukban, addig prozopográfiaink szerint az ismert születési helyű bölcsész oktatók között 23,5% volt nagyvárosi születésű. Budapest legalább háromszoros túlképviseltségéről (5. táblázat, 7. oszlop) már történt említés. Pedig kicsiben hasonló vonatkozott Kolozsvárra is, hiszen a város 1910-ben a népesség alig 0,3%-ának³⁶ s az értelmiség 1,4%-ának³⁷ adott lakóhelyet, de bölcsész oktatóink 3,8%-a született itt. Az egész vizsgált csoport pontosan két-ötöde (40%-a) tehát hivatalos besorolás szerint is nagyvárosi eredetű volt. Amennyiben szintén számba vesszük a kisebb városokból származókat – ahol például középiskola s más művelődés szempontjából fontosabb városi funkciók (könyvtár, múzeum, színház, stb.) elérhetőek voltak –, oktatóink túlnyomó többségéről mondható el az urbanizált közegből való indulás. Könnyen be lehet azonban látni, hogy ez a korabeli városi népesség nagyságát tekintve valójában még a fentebb mértnél is sokkal jelentősebb túlreprezentációt jelentett, amennyiben – logikusan – azt is bevonjuk a számításba, hogy az érintettek születésének ideje a kor-

34 A számítás forrása: *Magyar statisztikai közlemények*, 64, 84–85.

35 Lásd *Magyar statisztikai közlemények*

36 A számítás forrására lásd *Magyar statisztikai közlemények*, 64, 85.

37 Forrás: *Magyar statisztikai közlemények*, 56, 74–81.

szak első felére vagy azelőttre esett, amikor a tényleges városi lakosság a rohamos városiasodás e korszakában az 1910-ben mérthez képest sokkal kisebb volt.³⁸

6. táblázat: A bölcsészkarok oktatói és más bölcsész rokonképességek születési régiójuk szerint a dualista korban

Születési hely	Budapest			Kolozsvár		
	1 Humán	2 Reál	3 Összesen	4 Humán	5 Reál	6 Összesen
Nyugat-Szlovákia	12,6	11,6	12,1	5	6	5,8
Dunántúl	18,5	17,1	17,9	12,5	8,5	10,7
Duna-Tisza köze ^d	14,6	12,4	13,6	11	15	12,6
Budapest	19,9	19,4	19,6	5	11	7,8
Kelet-Szlovákia	6	17,1	11,1	2	13	7,0
Tisza bal partja	12,6	9,3	11,1	11	13	11,7
Tisza-Maros köze	6	7	6,4	5	6	5,8
Erdély	9,9	6,2	8,2	48	28	38,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Nyers szám	151	129	280	56	47	103

	7	8	9	10	11	12
	Születés hely mindösszesen	Érettségi helye	Középiskolai tanárok ál- lomáshelye 1910 ^a	Bölcsész di- ákok Bu- dapesten, 1875–1918 ^b	Bölcsész- diákok Ko- lozsvárott, 1872–1918	Közszolgálat és szabad foglalkozá- sú férfiak, 1910 ^c
Nyugat-Szlovákia	10,4	7,7	10	11,5	4	9,6
Dunántúl	15,9	11,1	14,5	22,5	8,5	13,7
Duna-Tisza köze ^d	13,8	9,6	15,8	16,0	6,4	13,9
Budapest	16,4	32,2	17,0	18,8	1,6	15,6
Kelet-Szlovákia	9,9	10,5	9,4	11,1	5,4	9,5
Tisza bal partja	11,2	7,2	10,6	8,6	10,6	12,3
Tisza-Maros köze	6,3	3,8	6,1	6,6	3,6	9,9
Erdély	16,4	16,4	16,2	5,0	60	14,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Nyers szám	383	208	3826	5677	3792 ^e	138069

a Forrás: Magyar statisztikai közlemények, 56, 758–759.

b 27% hiány mellett. A nyers szám összege 7853.

c Forrás: Magyar statisztikai közlemények, 56, 708–710.

d Budapest nélkül.

e Néhány az országon kívül született diák kivételével.

Ez a látványos városi túlsúly, érthetően, az érettségi helye szempontjából még nyilvánvalóbb. A 6. táblázat 8. oszlopában jól olvasható – a viszonylag magas adathiány

38 A Horvátországgal együtt mért városiasodási ráta a törvényhatósági jogú városokat illetően (Budapestet is beleértve) 1869-től 1910-ig a népesség 6,8%-áról majdnem megduplázódott (11,2%). A számítások forrása: *Magyar statisztikai közlemények*, 27, 7. és ua. 64, 85.

diktálta fenntartásokkal – , hogy bölcsész oktatóink harmada a fővárosban végezte el középiskolai tanulmányait, azaz mintegy kétszer annyian mint ahányan ott születtek. Ha a nagyvárosokra, ahol rendre két vagy három középiskola működött, kiterjesztjük e számszerű vizsgálatot, kiderül, hogy a törvényhatósági jogú városokban csoportunk tagjainak közel fele (49%-a) érettségizett s közöttük 10% egyenesen Kolozsvárra. Előképzettségük szempontjából tehát bizony megállapíthatjuk, hogy a bölcsész felsőoktatásban elnyert pozíciók leggyakrabban a korai életpálya alatt történő urbanizációs mobilitáshoz és a nagyvárosi középiskolázáshoz kötődtek, három érintett közül egynél egyenesen a Budapesthez. Kisvárosi háttér oktatóink életpályáján tehát csak kivételesen fordult elő.

A budapesti háttér szerepe nyilvánvalóan azoknál volt a legnagyobb, akik a fővárosban valósították meg tanári karrierjüket. Mégis, a fővárosiak viszonylagos túlképviselettsége még az erdélyi bölcsészkarok személyzetén is kimutatható, hiszen a Kolozsvári bölcsész diákok elenyésző arányban (1,6%) származtak Budapestről (6. táblázat 11. oszlop), míg a Kolozsvárra került oktatóknak már 8%-a (uo. 6. oszlop). Az ilyenfajta fokozatos mobilitáson alapuló kiválasztás más értelmiségi csoportoknál is kimutatható, ahol van adat a születési helyre, a középiskola helyére és a családi lakhelyre az értelmiségi pálya későbbi fázisában, például az egyetemre kerüléskor.³⁹

A lokális háttér promóciós ereje azonban az egyetemek székhelyén vagy azok regionális körzetében születettek és felnövők körében különösen nyilvánvaló, mint ahogy ezt a Kolozsváron érettségizettek magas aránya is tanúsítja. A 21 Kolozsvári érettségizettként azonosított bölcsész oktatóból nem meglepően egy kivételével mind az erdélyi egyetemen tanultak tovább és szereztek diplomát, közöttük mindössze kettő folytatott Budapesten is tanulmányokat (a nem ritka posztgraduális külföldi peregrináció mellett). Az is érthető, hogy legtöbbszörük – mindössze négyük kivételével, akik kezdettől fogva a Budapesti egyetemen működtek – további egyetemi pályájuk során is Kolozsvárhoz kötődött. Közülük a kolozsvári pályakezdés után ugyan hárman a fővárosban folytatták pályájukat, míg egyiküket budapesti magántanárságból neveztek ki Kolozsvárra egyetemi tanárnak.

Ezekben a lokalitás hatását illusztráló mikro-történeti utalásokban talán a legfel-tűnőbb az, hogy adatbankunk Erdélyország fővárosában érettségizett tagjai majdnem mind egyetemi kinevezést is nyertek, mindössze két kivétellel: köztük egyikükről csak mint gyakornokról tudunk, másikukról csak mint magántanáról (de lehetséges, hogy itt is adathiányról van szó). Feltételezhető, hogy a helyi „gyökörek” promóciós hatása végigkísérte az érintettek egész pályáját. A helyi társadalmi

³⁹ Hasonlót tudtam kimutatni pontos adatokkal a kolozsvári illetőségűek drámaian növekvő arányában a kolozsvári egyetem medikusainál a születési helyek, a középiskola végzésének helyei és az egyetemre jutottak szüleinek lakóhelyei összehasonlításával. Míg az érintetteknek mindössze 8,2%-a született Kolozsváron és szüleiknek csak 15,1%-a lakott a városban egyetemi tanulmányaik kezdetén, 24,4%-uk helyi gimnáziumban érettségizett. Lásd Victor Karady, & Lucian Nastasa (2004) *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty (1872–1918)*. Cluj, Inter-Ethnic Diversity Resource Centre, Budapest/New York, Central European University Press. 102–104. o.

kapcsolatháló, esetleg magával az oktatószeméllyzettel való nexusok s az egyetemi pálya modelljének és lehetőségeinek élményszerű ismerete minden bizonnyal szerepet játszott a helyben képzettek karrierjének hathatós megtámogatásában.

A többé-kevésbé urbanizált környezetben születés és neveltetés mindenképpen a bölcsész egyetemi pálya elérésénél megfigyelhető társadalmi egyenlőtlenségek lényeges forrása. Az e mellett tapasztalható regionális egyenlőtlenségek legtöbbször már nem ilyen drasztikusak s nem is mindig engednek meg közvetlen értelmezést a régióhoz kötődő számos társadalmi befektetés empirikusan nehezen mozgósítható változóinak számbavétele nélkül. A 6. táblázatból mégis igen markáns ilyen típusú összefüggések is kiolvashatók.

Mindenekelőtt tetten érhetjük itt a lokális eredet tágabb értelemben vett (regionális) hatástényezőjét abban, hogy az erdélyi egyetem oktatóinak közel két-ötöde (a humánbölcsészeknek majdnem fele) erdélyi születésű volt (6. táblázat 4–5–6. oszlop). Ez a magas arány globálisan az egyéb értelmiségi csoportok (6. táblázat 9. és 12. oszlop) átlaga felé emeli az erdélyi származású bölcsész oktatók arányát. Ez az eredmény csak megerősíti a fentebbi megállapítást a Kolozsvárott érettségizettek pályájáról. Viszont az Erdélyhez legközelebbi két régióban – a Tisza bal partján és a Tisza-Maros szögén – születetteknel a (távolabbi) földrajzi elhelyezkedés a kolozsvári bölcsész karrierek elérésének esélyében már nemigen érezteti hatását.

A globális regionális egyenlőtlenségek között eléggé kirajzolódik az értelmiség elhelyezkedésének és az oktatók születési régióinak összehasonlításából Dunántúl és a nyugati Felvidék viszonylagos előnyhelyzete a többi nagy régió hátrányára. Közöttük a Duna-Tisza közén születettek majdnem annyira vannak képviselve az oktatók között mint az egyéb értelmiségben, de a közép-magyarországi születésűek helyzete annyiban sajátos, hogy közülük közel azonos arányban kerültek oktatók a budapesti karra, mint a kolozsvári karokra. Márpedig a regionális egyenlőtlenségek közös jegye az, hogy az erdélyi és azt övező régiók kivételével minden egyéb terület (még a kelet-alföldet képviselő Tisza bal partja is) aránytalanul több oktatót juttatott pozícióba a fővárosban mint Kolozsvárott. Ez magyarázható persze az erdélyi egyetem helyi rekrutációjának fent említett dominanciájával amely mintegy elnyomta a távolabbról indulók helyi esélyeit. Ezek a globális különbségek mindenestre távolról sem radikális jellegűek, néha nem is egyértelműek. Eltörpülnek azok mellett, amelyeket az urbanizáció vizsgálatánál tapasztaltunk.

Ezek után áttérhetünk a rekrutáció felekezeti különbségeinek vizsgálatára. A korai honi értelmiség általános felekezeti megoszlásának főbb ismérvei – melyek elemeit a szabadpiacon működők közötti markáns zsidó és kevésbé markáns evangélikus túlképviseltség, a katolikus és evangélikus németiség szintén kiemelt helyzete valamint a két görög rítusú (s túlnyomóan román és szláv hátterű) csoportok gyengesége alkotja – körvonalaiiban a bölcsész oktatók rekrutációjában is felismerhetők. Ezeket azonban itt egy különös külső tényező, az egyetemek vallási státusa erőteljesen módosítja. A pesti egyetem ugyanis a hivatalos, de csak 1867 után bekövetkező szekularizáció után is megőrizte valamelyest katolikus jellegét,

ami esetenként hátráltathatta a nem katolikusok kinevezését. Ebből a szempontból Kolozsvár kezdettől fogva világi intézményként működött, amely elvben kizárta a felekezeti szempont érvényesülését és a gyakorlatban minden bizonnyal a helyi vagy regionális felekezeti erőviszonyokat engedte valamelyest érvényesülni. E megállapításhoz hozzá kell tenni, hogy – mint az egész állami szektorban – a hitű zsidó jelöltek egyetemi pályája (sőt valószínűleg a „kitérteké” is) végig a korban hallgatólagosan szokásos megkötések mellett bontakozhatott csak ki. A zsidó háttér itt is hátrányt jelentett, melyet csak kompenzatórikus teljesítmények vagy az uralkodó elittel való szintén kompenzatórikus szövetségi háló kiépítése árán lehetett áthidalni. Ez azonban az egész korszakon keresztül lehetséges maradt, míg – mint ismeretes – az 1918 utáni évtizedekben már nem.⁴⁰ Ezekkel a megjegyzésekkel meg is adtuk csoportunk rekrutációjában megfigyelhető felekezeti egyenlőtlenségek értelmezési kereteit. Tárgyalásunk érvényességét azonban sajnálatosan behatárolja a több mint egy negyedes adathiány. Eredményeink így egyelőre csak hipotetikus jellegűek lehetnek, melyeket további kutatások, főképp pontosabb adatgyűjtés segítségével lehet majd igazolni vagy módosítani.

7. táblázat: A dualista kor bölcsészkarai oktatói és más bölcsészkarai rokonképességek felekezete*

	1	2	3	4	5	6	7	8
	Humán bölcsész oktató Budapest	Reál bölcsész oktató Budapesten	Humán bölcsész és TTK oktató Kolozsvárott	Összes bölcsész karai oktató	Középiskolai tanárok 1910 ^a	Tanár vizsgázók Budapesten 1897-1915 ^b	Tanár vizsgázók Kolozsvárott 1897-1915 ^c	Közszolgálat és szabadfoglakozások 1910 ^d
Róm. kat.	52,8	61	38	52,2	55,7	58,8	42,5	46,9
Reform.	17,3	23	36	25,9	18,4	8,6	15,7	16,3
Evangelikus	8,3	7	3	6,1	13,5	12,8	19,9	8,8
Unitárius	1,6	-	5,5	2,4	1,4	0,15	3,5	0,9
Görög kat. és ortodox	5,7	1	3	4	4,1	6,9	15,8	11,8
Izraelita	5,7	7	15	8,5	6,2	16,6	2,7	15
Más	1,6	-	-	0,8	-	-	-	-
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Nyers szám	121	70	73	274	3843	2532	942	138 069

* Az adatforrást a prozopográfiai felmérés szolgáltatta, ha csak nincs másképp jelezve.

a Lásd Magyar statisztikai közlemények, 56, 759.

b Forrás: Magyar statisztikai közlemények, 56, 708–710.

c U.o.

d Lásd Magyar statisztikai közlemények, 56, 708–710.

40 A világháborúk közötti egyetemi „tudáselit” vizsgálatából kiderül, hogy az 1927/8 és 1942/3 között választott mintaévekben hivatalban lévő, mindössze 8 (az összes 1,4%-át képező) zsidó egyetemi tanárt mind 1919 előtt nevezték ki. A kikeresztelkedettekkel együtt 29 főt kitevő zsidó eredetű professzorból 20 kapott 1918-ig katedrát, 9 már 1919 és 1932 között, de azután egy sem. Lásd Kovács I. Gábor & Kende Gábor, id. tanulmány, 427. o.

A görög rítusúak alulreprezentációja szempontjából eredményeink megegyeznek az országos trenddel, mely szerint a román, szerb, és rutén népességi aggregátumok (e felekezetek majdnem kizárólagos etnikai bázisai Magyarországon) igen szerényen vettek részt a modern értelmiség formálásában. Ez a megállapítás tisztán tükröződik a 7. táblázat utolsó oszlopában, hiszen a görög rítusúak általános értelmiségi képviselete népességi arányuk felét sem érte el 1910-ben. Pontosabb vizsgálat azt is kimutatná, hogy ez az értelmiségi aggregátum is – szemben a többi történelmi felekezettel – túlnyomóan (a képzettség intenzitását és idejét illetően) „kisértelmiség” volt, amennyiben nagyrészt papokból és tanítókból⁴¹ állt össze.⁴² Ha a kolozsvári egyetem tanárjelöltjei között kissé magasabb arányban szerepeltek, ez minden bizonnyal azért volt így, hogy (az újvidéki egyetlen szerb ortodox gimnázium mellett) az Erdélyben működő s a görög egyházak által fenntartott középiskolák tanszemélyzetének képzési igényeit a legkisebb költséggel lehessen kielégíteni. Azt a tényt viszont, hogy a bölcsészkarok személyzetében éppúgy mint a korszak végén a középiskolák tanárai között is csak az elenyésző 4% erejéig szerepeltek, míg ennél sokkal magasabb arányban nyertek tanári képesítést a pesti karon (7%) s különösen a kolozsvári karokon (16%), csak úgy lehet értelmezni, hogy a bölcsész képzettségű s nem csekély volumenű de etnikailag kisebbségi görög rítusú bölcsészek a túlnyomóan magyar nyelvű, a magyar állam és a nyugati keresztény egyházak által dominált, minek következtében nacionalista vagy felekezetiileg exkluzív felvételi politikát érvényesítő tanári piacon számottevő diszkriminációt szenvedtek. A tanári képzettséget nyertek közel tizedét képviselő s (jórészt román, szerb vagy ukrán hátterű) görög rítusú bölcsész többsége csak a tanárságból kizárt írástudók táborát szaporíthatta, mivel – bár magyar egyetemen nyert képzést – a korabeli gimnáziumok többségét kezelő nyugati keresztény egyházak iskoláiban nemigen nyerhettek el állást. Ez különösen az ortodoxokat (görög keletieket) sújtotta. Szokásjogilag ugyanis az iskolai piac többségi – felekezeti – része mind elemi, mind középfokú szinten erős vallási szegregáció alatt állt a felvett beiratkozók s az oktatók szempontjából egyaránt.⁴³ A keleti keresztények pozíciói itt végig igen gyengék maradtak, annyira, hogy 1910-ben például a középiskolai tanárság mindössze 2,7%-a volt görög katolikus és alig 1,8%-a görög keleti.⁴⁴

41 A tanítók képzettsége, mint ismeretes, még teljesen középiskolai volt e korban, a tanítóképzők kurzusaira négy középiskolát végzett tanulókat vettek fel.

42 Erre példa az, hogy 1900-ben az erdélyi görög-katolikus értelmiség 40,5% volt pap és 36%-a tanító. A görög ortodoxoknál ezek az arányok 42,6% és 37,5% voltak. Így a „kisértelmiség” az összes erdélyi görög rítusú értelmiségnek jóval több, mint három-negyedét tette ki, szemben az egész erdélyi értelmiség 44,1%-ával (melyben a görög rítusúak is beleszámítanak). A hasonló arány a zsidóknál mindössze 10,7%, a katolikusoknál 20,6%, a reformátusoknál 38,3% és az evangélikusoknál 38,8% volt. Lásd *Magyar statisztikai közlemények*, 16, 134–236. *passim*.

43 Lásd erre részletes elemzéseimet: „Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867–1944)”, *Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Állam-egyház-iskola-társadalom a 20. században*. (ed) Nagy Péter Tibor, Budapest, Új Mandátum. 209–232. o.; Szegregáció, asszimiláció és disszimiláció. Felekezetek az elemi iskolai piacon (1867–1942), *Világosság*, XLIII. No. 8–9, 61–83. o.

44 *Magyar statisztikai közlemények*, 56, 759. A román anyanyelvűek aránya azonban még kisebb volt (összesen 2,6%). Lásd *uo*.

Még érdekesebb eredményt mutat fel a katolikusok megoszlása, mely egyértelműen arra utal, hogy a budapesti kar a dualizmus alatt is megőrzött valamit a korábbi római katolikus dominanciából. Ez megnyilvánul mind az oktatók (7. táblázat 1–2. oszlop), mind a diákok (uo. 6. oszlop) közötti szignifikáns katolikus túlképviseltségben Budapesten, ami ugyan megfelel az aggregátum országos részarányának a középiskolai tanszemélyzetben (5. oszlop), de lényegesen meghaladja az egész népességben (48%) vagy az értelmiségben megfigyelhető részarányt (8. oszlop). Mindez számottevően elüt a kolozsvári helyzettől, ahol a katolikusok a reformátusokat alig meghaladó kisebbségi arányban voltak az oktatói karban jelen (3. oszlop), ugyanakkor amikor a tanárjelöltek közé továbbra is sokkal (közel háromszor) gyakrabban jelentkeztek. Itt ragadhatjuk meg valószínűleg a (részben német vagy szláv hátterű) katolikus és a túlnyomóan törzsökös magyar eredetű kálvinista bölcész értelmiségiek közötti eltérések egy lényeges aspektusát a promóciós stratégiák és esélyek szempontjából. A katolikusok sokkal erősebben képviseltették magukat a tanárvizsgát lehető alapnépességben, de a reformátusok – legalább Kolozsvárott – jobban érvényesültek a bölcészkarokon. Ezeknek az eltéréseknek az értelmezése azonban meghaladja vizsgálatunk kereteit, mert ehhez egyrészt a nemzetiségi háttér, másrészt az egész egyetemi piacon való érvényesülési lehetőségek felekezeti adottságait is számba kellene venni.

Ezeknek egy másik vetülete olvasható az evangélikusok szereplésében a bölcészkarokon. Itt – a reformátusokkal ellentétben – sokkal látványosabb a középiskolai tanárjelöltek és tanárok közötti túlreprezentáció, mint a bölcészkarok oktatók közötti jelenlét, különösen a kolozsvári karokon. Ennek egyik lényeges oka az evangélikus jelöltek túlnyomóan nemzetiségi (német vagy szlovák) háttere lehetett, akik között sokan nehezebben érvényesültek a felsőoktatásban (különösen Kolozsvárott, s nem kevésbé az ottani karokon megfigyelhető erős református jelenlét miatt), míg nyitva állt előttük a viszonylag túlfeljesztett evangélikus középiskolai piac.⁴⁵ Ez különösen vonatkozott az erdélyi szász jelöltekre, akiknek mintegy természetes érvényesülési területet nyújtott az erdélyi német gimnáziumok széles hálózata.⁴⁶ Ezért lehettek az evangélikusok egyszerre felülreprezentálva a középiskolai tanárok (7. táblázat 5. oszlop) és alulreprezentálva a bölcészkarok oktatók (uo. 4. oszlop) között.

Végül röviden ki kell térnünk a zsidó bölcész oktatók igencsak gyenge képviseltségére, nem népességi arányukhoz, hanem az értelmiségben való általánosan erős jelenlétükhöz képest. Nyilvánvaló, hogy a zsidó jelöltek az egyetemi pályán hátránnyal indultak s a bölcészképzést elnyerők jó része nem az állam vagy a keresztény egyházak felügyelete alatt álló középiskolai vagy egyetemi piacon tudott érvényesülni, hanem inkább más, szabadértelmiségi foglalkozásban (újságírás, iro-

⁴⁵ 1900-ban a 92 egyházi gimnázium közel negyede (22) evangélikus volt s a teljes középiskolai hálózat egy hetede is, míg az evangélikus diákok az összes tizedrészét képezték csak. Lásd *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*, id. mű, 104–105. o.

⁴⁶ 1900-ban a 32 erdélyi gimnáziumból 7 volt német evangélikus, tehát az összes közel negyede (Lásd *Magyar statisztikai évkönyv*, 1901, 337–338.). Ugyanakkor az erdélyi népességnek a (jórészt ténylegesen német-szász) evangélikusok alig 9%-át tették ki. (Forrás: *Magyar statisztikai közlemények* 27, 86–87.)

dalom, művészetek, lapszerkesztés, könyvkiadás, színházi élet, stb.).⁴⁷ Ugyanazon okból e korban indulhatott már el az igencsak számottevő nyugat-európai zsidó egyetemi peregrináció kapcsán⁴⁸ a legtehetségesebb zsidó bölcsészértelmiségiek – a Polányiak, Mannheimek, Lukács Györgyök, Balázs Bélák esetében jól dokumentált – emigrálása,⁴⁹ ami hosszú távon megfosztotta a honi értelmiséget számos később világhírűvé vált tagjától.

KARÁDY VIKTOR

47 Bár hozzátvetőlegesen adataink sincsenek arra, hogy milyen képzési háttérrel rendelkeztek a kulturális szabadértelmiség zsidó és nem zsidó tagjai a dualista korban, arra már vannak információk, hogy ezek között milyen meghatározó számarányban szerepeltek zsidók. Az újságíróknak 1890-ben már 37%-a, húsz évvel később pedig 42,4%-a volt zsidó. (Forrás: Sipos Balázs, „Az újságíró-társadalom 1890 és 1945 között”, In: *Zsombékok*, id. mű, 351–375. o., különösen 356. o.) A tudományos és művészeti társulatok díjnokai és tisztviselői között ez az arány éppen 20%, a magántudósok és írók valamint az irodalom és művészet körében alkalmazott tisztviselők és díjnokok között 24%, a férfi magántanárok, magántanítók, nevelők és korrepetitorok között pedig 42% volt. Ezekhez a kategóriákhoz számíthatók a kizárólag zsidó talmudtudósok is, náluk azonban nemigen lehet világi bölcsész előképzettséget feltételezni. (Forrás: *Magyar statisztikai közlemények*, 56, 649.) A könyvszakmákban (könyvkiadás, nyomdászat és könyvterjesztés) megfigyelhető tetemes (nemritkán többségi) zsidó szerepvállalásra nézve Magyarországon lásd tanulmányomat: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*, id. mű, 119–139. o.

48 Például a németországi magyar peregrinációnak 1890 és 1918 között már 27%-a zsidó diákokból tevődött össze. (Lásd Szögi László (2001) *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Budapest, 44. o.), s a bécsinek is 23%-a (Lásd Patyi Gábor (2004) *Magyarországi diákok a bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918*. Budapest, 33–35. o.).

49 A kényszeres zsidó értelmiségi emigrációra kevésbé ismert korai példa Kont Ignác (1856–1912) irodalomtörténész. „A bécsi és a budapesti egyetemen tanult, majd Párizsba ment a modern nyelvek és irodalmak tanulmányozására. Itthon nem kapván tanári állást, végérvényesen Franciaországban telepedett le mint a Sorbonne doktora. U.ó. egyetemi magántanár is volt s élete végéig a magyar nyelvet és irodalmat adta elő.” *Magyar zsidó lexikon*, Budapest, 1929, 501. o. (Jellemző, hogy a magyar irodalom e korban minden bizonyítan egyetlen tanára külföldi egyetemen – s nem is akármelyiken –, aki saját korában más szaklexikonokban is szerepelt – így pl. a Benedek Marcell szerkesztette 1927-es *Irodalmi Lexikon*-ban – nem érdemelt szócikket a legújabb *Magyar nagylexikonban*.) A prominens zsidó bölcsész emigránsok életútjában rendre ki lehet mutatni a tanulmányok alatt szerzett korai külhoni kapcsolatok és a későbbi karrier összefüggéseit. Mannheim Károly Heidelbergben Max Weber tanítványa volt emigrációja előtt, majd 1926-ban szintén Heidelbergben habilitált s kezdte el oktatói pályáját. Lukács György 1918-ban szintén Heidelbergben nyújtotta be habilitációs kérelmét, miután 1911-től kezdve megszakításokkal ott dolgozott.